

ABBASİLER'İN İLK DÖNEMİNDE (II/VIII. ASIR) MÂVERÂÜNNEHİR'DE MÜBEYYİZA HAREKETİ VE BU FIRKANIN İSLÂM DIŞI DİĞER SAPIK MEZHEPLERLE SOĞD BÖLGESİNDEKİ FAALİYETLERİ

Dr. Osman AYDINLI

ÖZET

Emeviler'i yıkıp kendilerini iktidara getiren Ebu Müslüm Horasani'yi Abbasiler katletmişlerdi. Onun bu katlini taraftarları unutmadılar. Siyah elbise giyerlerken, beyaz elbiseye büründüler. Bu nedenle Mübeyyiza adını aldılar. İshak adlı önderlerinin çıkardığı isyan bastırıldı. Sonra Mukanna adlı biri türedi. Bu adam vezirliğe kadar yükselmesine rağmen, isyan ederek, taraftar toplamaya başladı. Daha sonra Mübeyyiza fırkasını da kendi tarafına çekti. Abbasiler bu isyanı zorlukla bastırdılar ve Mukanna'yı öldürdüler. Mübeyyiza taraftarları faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdi. Hürremdin adında birinin ayaklanmasıyla ona destek verdiler. Onun da bu isyanı bastırıldı. Abbasiler bir-biri peşine devam eden ayaklanmalar boyunca çok zor durumda kalmışlar, Türkler de bu ayaklanmalara destek vermişlerdi.

Anahtar Kelimeler: Mübeyyiza, Hürremi, Abbasi, Türkler, Ayaklanma, Soğd, Mâverâünnehir, Mezhep, Şia, İllizyon, sihirbazlık, Horasan, Buhara, Nerşah, Semerkant, Hükümdar, Kale, Fergana, Herat, Hocende, isyan, Mukanna, Hürremdin

1- Mübeyyiza Fırkası'nın Ortaya Çıkışı ve İlk Faaliyetleri

Abbâsiler, Emeviler'e karşı yürüttükleri propagandada ekonomik reform yapıp haksız vergileri kaldıracaklarını ve diğer vergilerde indirim yapacaklarını, Arap-mevâlî ayırımı yapmayı adil bir yönetim ortaya koyacaklarını duyurmuşlar, ancak iktidara gelince bu durmamışlardı. Bunun üzerine, onların iktidara gelmesinde en büyük paya sahip olan Horasanlılar özellikle Mâverâünnehir halkı onlara düşmanlık duymaya başladılar.¹ Bu arada, Abbasiler'in iktidarı Emeviler'den devralmasında büyük bir rol oynayan ve Horasan'da sevilip büyük bir taraftar kitlesine sahip olan Ebû Müslim, Abbasiler tarafından kendi iktidarlarının geleceği için tehlikeli görülüp 137/754 senesinde katledilince onun taraftarları Abbasiler'e iyice düşman oldular. Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra Horasanlılar'ın Sinbad adlı kişi tarafından toplanarak çıkarttıkları isyan iki ayda bastırıldığı² halde partisi varlığını devam ettirdi. Evvelce siyah bayrağı zafer alameti olarak kabul etmiş olan ve Ebû Müslim adına hareket eden bu partinin alameti bundan böyle beyaz elbiseler ve bayraklar oldu. Böylece bunlar el-Mübeyyiza (Farsça: Sepid-câmegân= beyaz elbiseliler) adını aldılar. İran ve Mâverâünnehir'de metümediyen ortaya çıkan Şia hareketlerinin teşvikçileri de, faaliyetlerini bir vesileyle Ebû Müslim adına bağlamaya çalışıyorlardı.³ Nitekim Sem'âni, Mebeyyiza'yı Şia'dan bir tâife olarak görmektedir.⁴ Ancak aşağıda da göreceğimiz gibi onlar bir çok sapık inanç ve mezhep taraftarları ile bir olmuş, hatta onlardan bazılarının inançlarını benimsemiş ve bölgedeki Müslüman idarecilere zor anlar yaşatmışlardır.

Ebû Müslim'in öldürülmesi üzerine çıkardıkları ilk isyandan sonra ikinci ayaklanmaları, İshak adında okuma yazma bilmeyen birisinin etrafında toplanmaları ile başladı. İshak, Ebû Müslim'in Rey dağında mahpus olduğunu, kendilerinin bildikleri bir vakitte ortaya çıkacağını söylüyordu. Aynı zamanda o, Zerdüş'tün sağ olduğunu ve kendisinin de Zerdüş'ten bir elçi olarak gönderildiğini, Zerdüş'tün bir gün ortaya çıkıp, dinini tekrar tesis edeceğini iddia ediyor ve taraftarları da buna inanıyorlardı. Nihayet İshak Mâverâünnehir'de bir isyan çıkardı ve bu isyan, Semerkant dahil tüm Soğd⁵ ve Mâverâünnehir şehirlerine yayıldı.⁶ İsyân hemen bastırıldı

¹ Law, *From Samaria to Samarkand*, 136

² Taberi, *Tarihu'r-Rûsûl ve'l-Müluk VII*, 395 (III/119-120); *İbnü'l-Esir, el-Kamil fi'l-Tarih V*, 481-2; *Nüveyri, Nihayetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb XXII*, 77-8. Law, Mübeyyiza fırkasının ilk açık isyanının 140/757 yılında Ebu Müslim'i Semerkant'a öldürmeleri şeklinde gerçekleştirdiği söylenmektedir. (s. 137). Law'ın bu bilgiyi hangi kaynağa dayanarak verdiği belli değildir. Halbuki İslam tarih kaynaklarında Ebu Müslim'in Ebu Ca'fer Mansur tarafından 137/754/755 yıllarında Medain taraflarında öldürüldüğü kaydedilmektedir. (Mesela bkz. Taberi, VII, 479-496 (III/99-116); *İbnü'l-Esir*, V, 468-476). Ayrıca Mübeyyiza fırkası, Ebu Müslim'i öldürmek bir yana onun kanının talep ederek ortaya çıkmıştır.

³ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 213; Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 140

⁴ Sem'ani, *el-Ensab*, v, 189

⁵ İlk zamanlardan itibaren yönetim merkezinin Semerkant olduğu Soğd bölgesinin sınırları hakkında ihtilaflar vardır. Özellikle İslam öncesi Soğd bölgesiyle, İslam dönemi Soğd denilen bölgenin sınırlarının farklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu ihtilaflarla birlikte İstahri (*Mesalikü'l-Memalik*, 316) ve İbn Havkal (*Süretü'l-Arz*, 474-75) gibi İslam tarihi ve coğrafya kaynaklarının ekseriyeti İslam döneminde Soğd bölgesine; Semerkant (yönetim merkezi) Debusiye, Rebincan, Küşaniye, İştihan, Kiş ve Nesef'in dahil olduğunu söylemektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Aydınlı, *Fethinden Samanilerin Yükselişine Kadar* (93-389/711-999) *Semerkant Tarihi*, 36-41

⁶ İbn Nedim, *el-Fihrist*, 418-9

ise de, Ebû Müslim'den sonra Horasan valiliğine tayin edilen Ebû Davud, bu partiye mensup olanlar tarafından 140/757 yılında öldürüldü.⁷

2- Mukanna Ayaklanması ve Mübeyyiza'nın Onunla İşbirliği

Merv'in Kâze (Kare) köyünden olup, önce Ebû Müslim'in, sonra da 141/759 yılında hilafet merkezine karşı ayaklanan Horasan valisi Abdülcabbar'ın mâiyetinde bulunmuş olan Mukanna lakaplı Haşim b. Hakim'in⁸ Mâverâünnehir'deki isyanı çok daha tehlikeli idi. Mukanna'nın isyanı Fesevî⁹ ve Taberiye göre ilk olarak 161/777¹⁰, İbnü'l-Esir'e göre ise 159/775 yılında vuku bulmuştur.¹¹ Nerşahi ise, onun daha Ebu Ca'fer Mansur zamanında faaliyete geçtiğini, Mansur tarafından tutuklanıp Bağdat'a getirilerek bir süre hapsedildiğini, sonra bırakıldığını, nihayet Mehdi zamanında (159/775) sapık fikirleri tekrar izhar ederek, ciddi bir ayaklanma gösterdiğini kaydeder.¹²

Kısa boylu ve bir gözü kör olan Haşim b. Hakim, yüzünün çirkinliğini gizlemek için daima yüzünü yeşil bir örtü ile örterdi. Bundan dolayı kendisine Mukanna (= örtülü, maskeli) lakabı verildi. Bu örtüyü kullanma sebebinin taraftarlarına, yüzünden yayılan nûra fanilerin tahammül edemeyeceği şeklinde açıklardı.¹³ Asıl mesleği çamaşır yıkayıcılığı olmasına rağmen, Ebû Müslim'in ordusu içinde komutanlık, ardından Horasan valisi Abdülcabbar döneminde de vezirlik makamında kadar yükselen Mukanna, zeki ve meraklı birisi olduğu için çok kitap okumuş ve bir çok konuda bilgi sahibi olmuştu. Özellikle illizyon ve sihirbazlıkta ustalaşmıştı Bir müddet sonra peygamberlik, daha sonra da ilahlık iddiasında bulundu.¹⁴ Ayrıca ölüleri dirilteceğini ve gayb ilimlerini bildiğini iddia ediyordu.¹⁵ Nihayet, ruhların tenasuhu inancını benimseyerek, Allah'ın sırasıyla, Hz. Adem, Şit, Nûh, İbrahim, Mûsa, İsa, Muhammed, Ebû Müslim ve son olarak da Mukanna kimliğiyle ortaya çıktığını iddia ederek, kendi ilahlığını ilan etti. Faaliyetlerine ilk önce Merv'de başlayıp, Mâverâünnehir'in her şehrine, yanlarında halkı kendisine inanmaya davet eden mektuplarla birlikte davetçiler gönderdi.¹⁶ İyi bildiği illizyon ve sihirbazlık marifetlerinin de etkisiyle, kısa bir zamanda büyük bir çoğunluğu Mâverâünnehir halkından olmak üzere, aşağı takımdan pek çok cahil ve sapık insan onun etrafından toplanmaya başladı. Bunlar onu ilâh tanıyor ve ona secde ediyorlardı. Onun taraftarları daha çok Besnâm kalesi ile Kiş'in Sencerde köyünü merkez edinip, burada üstlen-

⁷ Borthold, 215

⁸ İbn Kesir, Hakim denilmekle birlikte bu kişinin asıl isminin Ata olduğunu söylemektedir. *el-bidaye ve'n-Nihaye*, X, 149)

⁹ Fesevî, *Kütübü'l-Ma'rife ve t-Tarih*, I, 149.

¹⁰ Taberi, VIII, 135 (III/484)

¹¹ İbnü'l-Esir, VI, 38. Nüveyri de bu isyanın 159/775 yılında vuku bulduğunu kabul eder. (Nüveyri XXII, 109)

¹² Nerşahi, *Tarihü Buhara*, 95. Vambery, onun sapık fikirlerini ilk defa açıklaması üzerine Mansur tarafından Bağdat'ta hapsedilmesinin 150/767 yılında olduğunu söyler (*History of Bokhara*, 42-43).

¹³ Nerşahi, s. 94; *Makdisi, el-Bed'u ve t-Tarih*, VI.97. İbnü'l-Esir, onun yüzünde altın bir maske olduğunu zikretmektedir. (VI, 38. Ayrıca bkz Nüveyri, XXII, 109; İbn Kesir, X, 149)

¹⁴ Nerşahi, s. 94-5. Ayrıca bkz. Hasan Kurt, *Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, 141

¹⁵ Makdisi VI, 97

¹⁶ Taberi, VIII, 135 (III/484); Makdisi, VI, 97; İbnü'l-Esir, VI, 38-9; Nüveyri, XXII: 109; İbn Haldun, *Kitabü'l-İber*, III, 206.

mişlerdi.¹⁷ Vambery, Mâverâünnehir'de Mukanna'nın ardından büyük kitlelerin gitmesinin, bölgede Müslümanlara karşı beslenen düşmanlık hislerinin, Abbasi hanedanlığının da Emevi hanedanlığı gibi baskı rejimini uygulaması ile daha da artması ve eski millî dinleri olan ateşperestliğin sinelerde hala var olan bir takım kıvılcımlarının parlamasıyla bağlantılı olduğunu söylemektedir.¹⁸

Mukanna, Horasan bölgesinde çok sevilen Ebû Müslim Horasani'nin şöhretinden faydalanıp, onun taraftarlarını da kendi tarafına çekme arzusunda idi. Bunun için özellikle, ilahlığın tenasüh yoluyla son olarak Ebu Müslim'den kendisine geçtiğini vurguluyordu. Ayrıca o, Ebu Müslim'in Hz. Muhammed'den daha üstün olduğunu iddia ediyordu. Bir müddet sonra Buhara, Semerkant ve tüm Soğd bölgesindeki Mübeyyiza fırkası da isyan edip, onun tarafında yer alınca, bu arzusu gerçekleşmiş oldu.¹⁹ Bununla da yetinmeyen Mukanna, Türkler'i de kendi tarafına çekip gücüne güç katmak istiyordu. Nitekim o, Müslümanların kanları ve mallarının helal olduğunu bildirip Türkleri İslam topraklarına davet etti. Bunun üzerine Türkistan bölgesinden bir çok Türk askeri Soğd ve diğer Mâverâünnehir bölgelerine gelip Müslümanların mallarını yağmalamaya, Müslümanları kadın ve çocuklarını esir almaya ve bir kısmını da öldürmeye başladılar.²⁰

Mukanna'nın faaliyetleri devam ederken 159/775-776 yılında Mehdi, Horasan valisi Humejd b. Kahtabe ölünce yerine Ebû Avn b. Abdilmelik b. Yezid'i atadı. Aynı yıl Cebrail b. Yahya'yı da Semerkant valiliğine getirdi.²¹ Ancak biraz sonra göreceğimiz gibi onun Semerkant valiliğini, Buhara ve Soğd'daki Mübeyyiza taraftarlarının bertaraf ettikten sonra, üstlendiği anlaşılır. Bu sırada mahalli Soğd hükümdarı ise Gürek'in oğlu Yezid idi.²²

Horasan valisi, Mukanna'nın yakalanması için emir çıkardıysa da, o bir yolunun bulup Kiş'e kaçtı. Burada bir takım kale ve köşklere ele geçirip, pek çok taraftarıyla savunmaya son derece elverişli bulunan Sinam²³ dağındaki bir kaleye yerleşti. Her geçen gün gücünü artıran Mukanna kabilelerin yollarını kesmeye ve köylere korku salıp tahrip etmeye başladı. Öyle ki Mukanna'nın faaliyetleri bütün Horasan'da konuşulmaya başladı. Leys b. Nasr gibi büyük komutanlar bunlarla defalarca savaştı, ancak önemli bir başarı gösteremediler.²⁴

Bu arada Mukanna taraftarları Buhara ve Soğd bölgesinde Mübeyyiza adı altında davet ve terör faaliyetlerini sürdürdüler. Buhara'daki ilk terör eylemlerini 159/776 yılında Nümivket köyüne düzenledikleri baskınla gerçekleştirdiler. Müslümanların kanlarını ve mallarını helal sayıp pek çok kan döküp, yağma yaptılar. Sonra da Nerşalı köyünü kendilerine merkez yaptılar. Buhara valisi Hüseyin b. Muaz ve şehrin kadısı Amir b. İmran'ın komutasında Buhara ordusu aynı yıl bunların üzerine yürüyüp onları hezimete uğrattı, af dileyenler bağışlandı. Ancak bunlar tekrar faali-

¹⁷ İbnü'l-Esir, VI, 39

¹⁸ Vambery, *History of Bokhara*, 44

¹⁹ İbnü'l-Esir, VI, 39

²⁰ Nerşahi, s.97: Nüveyri, XXII, 110. İbn Haldun, III, 206-7

²¹ Taberi, VIII, 116 (III/459): İbnü'l-Esir, VI, 41: İbn Kesir, X, 132

²² Nerşahi, s. 56

²³ Nüveyri'de bu dağın ismi Sâm bezde (XXII,110): İbn Haldun'un da ise, Sâm şeklinde kaydedilmiştir (*el-İber*, III, 207)

²⁴ İbnü'l-Esir, VI, 39

yetlerini sürdürüp, Müslümanlara karşı tutumlarını sertleştirdiler. Bu sırada Mehdi'nin Mukanna ile savaşıması için büyük bir orduyla gönderdiği veziri Cebrail b. Yahya ve kardeşi Yezid, Buhara'nın Semerkant kapısına gelmişti. Bunu haber alan Hüseyin b. Muaz onlardan, Mukanna ile önce Nerşah'ta yuvalanmış Mübeyyiza sorununu çözmek için yardım istedi. Cebrail buna olumlu yanıt verince birlikte Nerşah'ı²⁵ kuşatıp, 4 ay kesintisiz Mübeyyiza grubuyla savaştılar, ancak çatışmalar genelde hep Mübeyyiza lehine geliyordu. Cebrail başka çareler aramaya başladı. Nihayet uyguladığı bir yöntemle Nerşah kalesinin bir duvarını çökerterek, içerdeki Mübeyyiza taraftarlarının bir çoğunu kılıçtan geçirdi. Kurtulanlar Mukanna'nın yanına sığındı. Neticede Mübeyyiza Buhara'da darmadağın oldu.²⁶

Mukanna, Soğd bölgesine Soğdiyan isimli bir kişiyi emir tayin etmiş, Semerkant ve diğer Soğd şehirlerinden bir çok zayıf inançlı kişi bununla ittifak etmiş bulunuyordu. Buhara'daki olaydan sonra Cebrail, bu bölgedeki Mübeyyiza taraftarlarının reislerini yanına alarak Soğd bölgesine geçti. Böylelikle o, başsız kalan Mübeyyiza taraftarlarının Buhara bölgesinde toplanamamasını hedefliyordu. Cebrail, Soğd halkıyla da bir çok savaş yaptı. Sonunda ordusunda bulunan Buhara halkından birisi Soğdiyan'ı öldürünce etrafındaki Mübeyyiza grubu dağıldı. Daha sonra Cebrail Semerkant'a geldi. Semerkant şehri ve bölgesinde, Mukanna'nın davet ettiği Türk birlikleri ve Mübeyyiza fırkasıyla bir çok savaşlar yaptı. Bu savaşlar sonunda onlara epey kayıp verirdi.²⁷ Ancak bu başarılarla rağmen Mübeyyiza'nın Semerkant ve Buhara bölgelerinde kökü kazınmadı.

Bu olaydan sonra Mehdi, Mukanna ve taraftarlarıyla savaşmak üzere Horasan valisi Ebû Avn'ı görevlendirdi. O, Mukanna ile savaşta gevşek davranınca yerine Muaz b. Müslim'i atadı.²⁸ Muaz, 161/777 yılında Semerkant valisi Cebrail ve Buhara valisi yanında olduğu halde Mukanna ve Mübeyyiza üzerine yürüdü. Herat valisi Saîd el-Hareşi de 10 bin kişilik bir birlikle gelerek onlara katıldı. Daha önceki yenilgiye rağmen, Semerkant ve Soğd bölgesinde Mübeyyiza grubuna mensup pek çok insan bulunuyordu. Muâz komutasındaki ordu, Mübeyyiza fırkası ve Mukanna taraftarları ile savaşırken, Saîd el-Hareşi Soğd bölgesinde bulunan ve Mukanna'yı destekleyen Türklerle savaşıyordu. Muâz, Semerkant ve Soğd bölgesinde Mübeyyiza ve Türklerle bir çok savaş yaptı. Semerkant ve çevresinde vuku bulan bu savaşlar 163/779 yılına kadar iki yıl devam etti.²⁹

Bu uzun mücadeleler sonunda Semerkant ve Soğd bölgesindeki Mukanna ve Mübeyyiza taraftarlarının büyük bir bölümü ortadan kaldırıldı. Muâz, Semerkant'taki Mübeyyiza ayaklanması bastırdıktan sonra buraya Cebrail b. Yahya'yı bıraktı. Ardından 163/779 yılına öncü birliklerin başında Saîd el-Hareşi olduğu halde Kiş'teki Mukanna üzerine yürüdü ve onun ordusunu bozguna uğrattı. Dağılan askerler Sinam kalesinde bulunan Mukanna'nın yanına sığındılar. Çok iyi tahkim edilen bu kaleye karşı Muâz epey saldırılar düzenlendi. Bu sırada Saîd ile aralarına bir anlaşmazlık girdi. Mehdi, Mukanna ile savaşmaya sadece Saîd'i yetkili kılınca, Saîd el-Hareşi kaleyi sıkı bir muhasaraya aldı. Muhasaranın uzaması üzerine zor durum-

²⁵ İbnü'l-Esir, kuşatılan bu yerin Bumickes olduğunu söylemektedir. (el-Ensab, VI, 39)

²⁶ Nerşahi, s.97-99: İbnü'l-Esir, VI, 39: İbn Haldun, III, 207

²⁷ Nerşahi, s. 99

²⁸ İbnü'l-Esir, VI, 39.

²⁹ Nerşahi, s.99-101

da kalan Mukanna taraftarları emân istedi. Said bunu kabul etti ve onlardan 30 bin kişi kaleden çıkıp Mukanna'yı terketti. Ancak Mukanna'nın en yakın adamlarıyla birlikte iki bin kişi onun yanında kalıp direnmeye devam etti. İlerleyen günlerde Said ve askerleri kale etrafındaki hendeğe kadar gelip, onları sıkıştırınca, Mukanna öldürüleceğini anladı. Bunun üzerine hanımları ve ailesinin diğer bütün fertlerini toplayıp kendisi de dahil hepsine zehir içirdi ve topluca öldüler. Cesedinin ele geçi- rilememesi için ölünce yakılmasını emretti.³⁰ Diğer bir rivayete göre ise, o ve aile fertleri bizzat kendilerini ateşe atmışlar, Mukanna atlarken göğe yükselmek isteyenler de onunla birlikte kendilerini ateşe atmışlar ve Müslümanlar kaleye girdiklerinde içeride hiç kimseyi bulamamışlardır.³¹ Taberi, Mukanna'nın ölümünü 163/779 yılı olayları içinde kaydederken³²; İbnü'l-Esir, bu olayın 161/777 yılında vukû bulunduğunu zikreder.³³

Mukanna'nın ölümü ile onun taraftarları ve özellikle Mübeyyiza'nın faaliyetleri son bulmadı. Hatta Mukanna'nın bu şekilde ölümü Mübeyyiza fırkasının iyice sapsamasına sebep oldu. Bundan sonra onlar Buhara ve Soğd bölgesinde gizli de olsa faaliyetlerini yine devam ettirdiler.³⁴ Nitekim 163/779 yılında Muâz b. Müslim'in Mübeyyiza fırkasına karşı bir süre daha mücadelesi devam etti.³⁵ yerine Horasan valiliğine atanan Müseyyeb b.Zühayr Buhara ve Soğd bölgesinde (Mukanna ve ayaklanması ile ilgili Barthold, "Orta Asya'da Moğol Fütühatına Kadar Hıristiyanlık", 61-62, adlı makalede önemli ve güzel bilgiler bulunur, gerekirse bakılmalıdır (elimde var).

3- Mübeyyiza'nın, Bâtını ve Karmatî Mezhebi Mensuplarıyla Birlikte Ayaklanması

Semerkant ve Soğd'daki Mübeyyiza grubunun, Sâmâni emiri Seyyid Mansur b. Nûh zamanında da Bâtını ve Karmatilerle işbirliği halinde ayaklandığını görürüz. Emir Seyyid Mansur döneminde İsmaili mezhebinin kollarından biri olan Karmatiler Mâverâünnehir bölgesinde faaliyetlerini yoğunlaştırdılar. Bunun sonucu olarak Mâverâünnehir şehirlerinde epey taraftar topladılar.³⁶ Bu arada Sâmâni sarayında bulunan önemli kişilerden çoğu Bâtını ve Karmatî mezheplerine girmişlerdi. Ebû Abdillâh Ceyhâni ve Ca'fer gibileri bunların reisleri idi. Bu mezhebin dâilîğini Ebû'l-Fadl Zengürd ve bir gözü kör olan Atik isimli iki kişi yapıyordu. Bu kişiler, samimi birer Müslüman olan Ebû Mansur'un veziri Ebû Ali Bel'ami ve emir Bektüzün

³⁰ İbnü'l-Esir, VI, 51-52: Nüveyri, XXII,110:İbn Kesir, X,4149: İbn Haldun, III, 207. Bu savaşlarda Buhar-hudat Bünyat b. Tuğşade Mukanna tarafına meyletmiş, hatta Mukanna ve Mübeyyiza fırkasına yardım ederek, onların dayanma gücünü artırmıştır. Halife Mehdi bunu haber alınca, Mukanna ölüp Mübeyyiza fırkası da kontrol altına alındıktan sonra, 166/783 yılında gönderdiği adamları vastasıyla Bünyat'ı Farahşa sarayında katletmiştir. (Nerşahi, s.24)

³¹ İbnü'l-Esir, VI, 56: Nüveyri, XXII, 110

³² Taberi, VIII, 144 (III/494)

³³ İbnü'l-Esir, VI, 51. İbn Haldun'un eserinde, Said'in Mukanna'nın kafasını 193/808 yılında Mehdiye gönderdiği şeklinde garip bir tarihlendirme yer alır. (III,207). Bu mümkün değildir. Biz bu ibaretinin ya istinsah veya basın hatası olduğunu düşünüyoruz. Çünkü olayları kronolojik bir sırayla vermeye dikkat eden İbn Haldun'un 164/780 ve daha sonraki yıllardan önce 193/808 yılı olayını vermesi mantıklı görünmemektedir. Aynı zamanda İbn Haldun'un Mehdi'nin 168/784 yılında öldüğünü bilmemesi düşünülemez.

³⁴ İbnü'l-Esir, VI, 52

³⁵ Nerşahi s. 101

³⁶ Polonskaya, *İslam in Central Asia*, 9

aleyhinde propaganda yaparak, bu ikisini hükümdarın yanından uzaklaştırıp, Kuhên Dej kalesine hapsedtirdiler ve devlet işlerinde söz sahibi oldular. Ardından, ilk önce Mâverâünnehir'i, sonra da tüm Horasan topraklarının ele geçirmek için Soğd, Fergana, Hocende gibi yerlerdeki Mübeyyiza mensuplarını kendileriyle birlikte hareket etmeye çağırdılar. Onlar da bu teklifi kabul edip süratle ayaklanma hazırlıklarına başladılar. Bu sırada Nişabur'da bulunan Irak ve Horasan Sipahsarı Alptekin, Bâtını ve Karmatî mezhebi mensuplarının planlarından haberdar oldu. Sâ mânî hükümdarına bu tehlikeli durumu anlatmak ve ona yardımcı olmak için emrindeki askerlerle Buhara'ya gitmek istedi. Ancak Bâtını mezhebine girmiş olan Tüs emiri Ebû Mansur Abdürrezzâk'ın aldığı tedbirler sonucu Ceyhûn'u geçemedi. Bunun üzerine Sâ mânî emiri ve Buhara alimlerine tek tek mektup yazıp, gelen büyük tehlikeye karşı onları uyardı.³⁷

Kâdu'l-Kudât Ebû Ahmed, Alptekin'in mektubunu alınca bir yolunu bulup emir Seyyid Mansur ile durumu görüşte ve ona Karmatî, Bâtını ve Mübeyyiza fırkalarının planlarını anlatıp hemen harekete geçilmesi gerektiğini söyledi. Tam o sırada Soğd ve Fergana taraflarındaki Mübeyyiza gruplarının ayaklandığı haberi gelince, emir bu konuda ikna oldu. Bunun üzerine Ebû Ali Bel'ami ve Bektüzün'ü hapisten çıkarıp, onları görevlerine iade etti. Ertesi gün hükümdar, veziri, Kâdu'l-Kudât ve Bektüzün bir toplantı yaparak, bu tehlikeyi nasıl bertaraf edecekleri üzerinde konuştular. İlk önce Soğd ve Fergana'da ayaklanan Mübeyyiza üzerine gidilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Sâ mânî ordusu önce Semerkant, sonra diğer Soğd bölgeleri, ardından da Fergana'daki Mübeyyiza üzerine yürüdü. Onlarla yapılan bir çok savaş sonunda, bu yerlerdeki Mübeyyiza grupları kontrol altına alındı.³⁸ Sonra da Tâlakan'daki Karmatîler üzerine gidildi. Bunların da işi bitirildikten sonra saray çevresinde bulunan Karmatî ve Bâtını mensupları tutuklanıp, sorguya çekildi ve en ağır cezalar ile cezalandırıldı. Ardından Tüs emiri Ebû Mansur Abdürrezzâk üzerine gidildi. Yapılan savaşta Ebû Mansur ve pek çok taraftarları öldürüldü. Daha sonra kaçıp kurtulan ve Horasan'ın bir çok bölgesinde yuvalanmış olan Karmatî ve Bâtını mezhebi mensuplarının ardına düşüldü. Bunların da neredeyse tamamı öldürüldü.³⁹ Böylece, uzun yıllar suskun kalan, ancak bu zaman içersinde oldukça kuvvetlenmiş olan ve Karmatî ve Bâtını'larla birlikte ayaklanmaya çalışan Mübeyyiza fırkasının Mâverâünnehir'deki gücü bu olayla kırılmış oldu. Ama onlar bundan sonra da yine bölgede gizli olarak varlıklarının devam ettirdiler. İsyân etmeleri çok az vuku bulmasına rağmen, Mübeyyiza'nın faaliyetleri hiçbir zaman bitmedi, hatta bu parti miladi XII. yüzyılda bile mevcuttu.

Nitekim Nerşahi mütercimi Ahmed b. Muhammed b. Nasr (tercüme: 522/1128), kendi zamanından Ömer Köşkü⁴⁰, Huştuvân Köşkü ve Zarman Köyü gibi Buhara'nın bazı yerlerinde hala Mübeyyiza taraftarlarının varlıklarını ve inançları üzere yaşantılarını devam ettirdiklerini belirtmektedir ki, büyük ihtimalle Soğd bölgesindeki Mübeyyiza da aynı hayat tarzını devam ettiriyordu. Ona göre, bunlar namaz, oruç ve gusül abdesti gibi farzları yerine getirmeseler de emin insanlardı. Onlar ka-

³⁷ Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, 303-305

³⁸ Nizâmülmülk, 306-307

³⁹ Nizâmülmülk, 308-309

⁴⁰ Sem'ani'de bu yer Umeyr Köşkü şeklinde geçmektedir. (V, 189) ki, yeri bilinmemektedir. (Barthold s. 216)

dınları birbirinden kıskanmazlardı. Evinde yabancı bir erkek olan Mübeyyiza taraftarları, o kişi evi terk edinceye kadar eve uğramazdı. Kadın, evde yabancı erkek bulunduğunu kocasının anlaması için evin kapısına bir işaret koyardı. Varlıklarını korumak için aralarından birini reis seçen Mübeyyiza taraftarları, inanç ve yaşantı biçimlerini Müslümanlardan gizli devam ettirmeye çalışırlardı.⁴¹ Mukaddesi de kendi zamanında Mâverâünnehir ve Soğd bölgesinde Mübeyyiza fırkasının varlığından bahsederek, onların ayinlerinin zındıkların ayinlerine benzediğini söylemektedir.⁴² Bununla birlikte eldeki bilgiler, onların kendilerini Müslüman olarak adlandırdıklarını göstermektedir. Ancak –ilk ortaya çıktıkları zamanlar hariç– onlar gerçekte Müslüman değillerdi. Çünkü İslâm'ın prensiplerini benimsemiyorlardı. Onlar, İslâm Mâverâünnehir'e gelmeden önce bölgede var olan Zerdüştlük, Maniheizm ve Mazdeizm dinlerinin sanki takipçilerini andırıyolar ve bu batıl inançlara ait bir çok akideyi kendi fikirlerine esas teşkil ediyorlardı⁴³.

* 4-Hurremdin⁴⁴ veya Harûî Ayaklanması

Mukanna gibi aynı dönemde, mevcut olan inanç ve düşüncelerden hareketle el-Berm lakaplı Yusuf b. İbrahim adlı bir kişi ortaya çıktı. Bu kişi, iyiliği emretme ve kötülükten uzaklaşma parolası ile insanları mevcut idareye karşı olmaya davet ediyordu. Onun davetine bir çok insan katılmaya başladı ki, Soğd ve Fergana halkı da bunlar arasındaydı.⁴⁵

150/767 yılında Horasan'da ayaklanıp büyük bir taraftar toplayan ve aynı yıl Sistan'da isyanı bastırılan Üstad-Sis'in⁴⁶ taraftarlarından olan Yusuf el-Berm, 160/776 yılında Herat yakınında bulunan Füşenc'te halife Mehdi'nin askerleri tarafından yenilgiye uğratılınca Buhâra'ya kaçtı. Başlangıçta Hârici zihniyete sahip olduğu belirtilen Yusuf el-Berm, Buhara ve Soğd'da daha ziyade yarı Müslüman, yarı Mecûsi bir yapı arzeden Harremdin taraftarı olarak tanındı⁴⁷. Hatta İbnü'l-Esir'deki bir rivayete göre o Hurûriler'den idi⁴⁸.

Kısa bir süre sonra Buhâra'dan Sistan'a geri dönen Yusuf el-Berm'in üzerine aynı yıl (160/777) Yezid b. Mezd gönderildi. Yapılan savaşta Yusuf ve taraftarları büyük bir bozguna uğradı. Yezid, Yusuf ve beraberindeki önemli adamları Mehdi'ye gönderdi. Mehdi de onu ve taraftarlarını öldürdü.⁴⁹

Bu arada Ahmed b. Esed Fergâna üzerine gönderildi. O, Fergana melikinın oturduğu Kâsan'a kadar başarılı bir sefer gerçekleştirdi. Kaynaklar işaret etmese de,

⁴¹ Nerşahi, s.104

⁴² Mukaddesi, *Ahsenü'l-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 253

⁴³ Tolstov, I, 253: Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti*, 140

⁴⁴ Law, bu kelimenin iki kısımdan meydana geldiğini, Hurrem'in "mutlu, şanslı": "din" in ise, adı üzerinde "din" manasında olduğunu, dolayısıyla bu kelimenin mutlu veya şanslı din manasına geldiğini söylemektedir. (s. 137)

⁴⁵ Ya'kubi, *Tarih*, II 397: Taberi, VIII, 124 (III/470)

⁴⁶ Bu isyanın bastırılması hususunda bkz. Taberi VIII, 29-32 (III/354-358): İbnü'l-Esir, V, 591-3

⁴⁷ Frye, *The Golden Age Of Persia*, s.129 vd. :Kurt, s.145

⁴⁸ İbnü'l-Esir, VI, 43. Frye, VIII. Asırda Mâverâünnehir bölgesinde faaliyette bulunan Hurremdin, Haruri, Hurremi, Muhammira, Mübeyyiza gibi hareketlerin aynı olup olmadığı ve Yusuf el-Berm'in aşırı bir harici veya uzlaşmacı bir gayri müslim mi olduğu hususunda bir fikir yürütmenin zorluğunu ifade etmektedir. (z.129 vd)

⁴⁹ Ya'kubi, II, 397: Taberi, VIII, 124 (III/470-1): İbnü'l-Esir, VI, 43.

onun Soğd ve Fergana bölgesindeki Yusuf el-Berm taraftarlarının isyanını bastırmakla da görevlendirildiğini düşünüyoruz. Çünkü bu seferden sonra Mehdi, Soğd işidi Yezid b.Gürek'in de içinde bulunduğu Mâverâünnehir'deki bir çok prence, merkeze itaatlerini bildirmeli için elçiler göndermiştir. Bunun üzerine Soğd meliki itaatini bildirmiş⁵⁰ ve bunun bir işareti olarak Mehdi'ye hediyeler göndermiştir⁵¹.

Mâverâünnehir ve Soğd bölgesinde Mübeyyiza fırkasına mensup olan insanlardan bazıları kendilerini Hurremiyye veya Hurremdin olarak tanıtmış ve bu tür ayaklanmalara onlar da katılmıştır. Bunlar kıyamet gününde, ölümlerini dirileceğini, haksız yere kan dökmesinin günah olduğunu, hatta günahkâr dahi olsa, kendilerine karşı savaşmayanların kanını dökmenin haksızlık olduğunu söylüyorlardı. Ancak kendi davalarını hâkim kılmak için kan dökmekten de çekinmiyorlardı.⁵²

BİBLİYOGRAFYA

Aydınli, Osman; *Fethinden Samanilerin Yıkılışına Kadar (93-389/711/999)* Semerkant Tarihi, İstanbul 2001. (Doktora Tezi)

Barthold, Vassily Viladimiroviç (ö: 1930): *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz.Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990

Fesevî, Ebû Yusuf Yâkub b. Süfyân b. Cuvvân el-Fârisi (ö. 277/890): *Kitâbü'l-Ma'dife ve't-Târih*, thk. Ekrem Ziya el-Ömeri, I-IV, Medine 1990.

Frye, Richard N: *The Golden Age Of Persia*, London 1988.

İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 808/1406): *Kitâbü'l-İber ve Divanu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men Aserahum min Zevi's-Sultani'l-Ekber*, I-VII, Beyrut 1979

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal (ö. 367/977'den sonra): *Sûretü'l-Arz*, thk. Kramers-Johannes Heind, Leiden 1938.

İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dımaşkî (öz774/1372): *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ahmed Ebû Mülhim -Ali Necib Atavi ve Arkadaşları, I-XV., Beyrut 1987.

İbnü'l-Esir, İzzüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim el-Cezeri (ö. 630/1232): *el-Kâmil fi't-Tarih*, nşr. Carolus Johannes Tornberg I-XIII, Beyrut 1965.

İbnü'n-Nedim (ö.387/997): *Fihristü'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrût 1994.

İstahrî, Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-Fârisi el-Kerhi (ö.346/957): *Kitâbü'l-Mesalik ve'l-Memâlik*, yay. M. J. De Goeje, Leiden 1967.

Kurt, Hasan, Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhâra Bölgesi, Ankara 1997. (Doktora Tezi).

Law, David A: *From Samaria to Samarkand: The Ten Lost Tribes of Israel*, Amerika 1992.

Makdisi, Mutahhar b.Tâhir (ö.355/966): *Kitâbü'l-Bed'i ve't-Târih*, nşr. Cle'ment Huart, I-VI, Paris 1899-1919

Mukaddesi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmet b. El-Benai el-Beşâri (ö. 380/990): *Ahsena't-Tek3asim fi Ma'rifeti'l-Ekalim*, thk. Muhammed Muhzûm, Beyrut 1987.

⁵⁰ Ya'kubi, II, 397

⁵¹ Barthold, s. 218

⁵² Law, s.137

Nerşahi, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer (ö. 348/959); Târihu Buhâra, Farsçadan Arapçaya ter ve thk. Emin Abdülmecid Bedevi –Nasrullâh Mübeşşir et-Tirâzi, Kâhire 1965.

Nizâmülmülk (ö. 485/1092) : Siyâsetnâme, ter. Nureddin Başburtlugil, İstanbul 1981.

Nüveyrî, Şihâbuddin, Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1332): Nihâyü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb thk. Muhammed Rıf at Fethullâh–Ali Muhammed el-Becâvi ve arkadaşları, I-XXVIII, Kahire 1923-1985.

Polonskaya, Ludmila-Alexei Malashenko: İslam in Central Asia, Lübnan 1994.

Sem'âni, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimi (ö. 562/1166): Kitâbü'l-Ensâb, thk. Abdüllâh Ömer el-Bârüdî, I-V, Beyrut 1988.

Taberi, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922): Târihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, I-XI, Kâhire ty.

Tolstov, S.P.: Istoriya Naroda Uzbekistana, I, Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekskoi SSR, 1950

Turan, Osman: Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II, İstanbul 1999.

Vambery, Arminius: History of Bokhara, Nendeln/Liechtenstein 1979

Ya'kûbi, Ahmet b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer (İbn Vâzih) (ö. 294/897): Tarih, I-II, Beyrut ty.